

КЛАН ЯК КВАЗІ-ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ БЛИЗЬКОСХІДНИХ КРАЇН

© Поліщук Х., 2007

Розглянуто клан як специфічний фактор близькосхідного політичного процесу, проаналізовано його характерні особливості, а також подібності і відмінності з інститутами політичної системи плюральної демократії, такими як первинна соціалізаційна група, політична партія, неурядова організація.

Clan as special actor of Middle Eastern political process is considered. Its specialties are analysed and similarities and differences with such institutes of plural democracy political system as first socialization group, NGO, political party are defined.

Актуальність та постановка проблеми. В умовах зростаючої ролі близькосхідного регіону в міжнародному процесі особливо актуальним є вивчення стану лібералізаційних та демократизаційних чинників, що зумовлюють наближення політичних систем близькосхідних країн до західних моделей демократії. На жаль, в середовищі орієнталістів залишаються пануючими тенденції щодо прямих проекцій цих моделей на близькосхідний регіон, дещо залишаючи поза увагою його релігійно-культурну специфіку, що призводить до нечітких висновків і значною мірою затримує розвиток близькосхідної компаративістики.

Ступінь вивчення проблеми. У напрямку перенесення усталених компаральних підходів написані праці А. Шаміса, Дж. Н. Андерсона, Г. Дено, а також російських авторів – Г. Милославського, З. Левіна та інших. Проблематика політичних систем близькосхідних країн частково вивчається у двох напрямках – порівняльній політології політичних систем іноземних країн, базовими працями якої є твори Р. Макрідіса, П. Меркла, Р. Вордсворса, С. Огден та ін. та описативні праці у формі кейс-стаді близькосхідних авторів, що значною мірою піддаються цензурі – С. Бен Нафісса, М. Фаваз, М. Галаал. Варто також відзначити важкодоступність літератури з проблем Близького Сходу в Україні та значну прогалину в орієнтальній компаративістиці загалом.

Мета роботи – виявити причини закритості політичних систем країн Близького Сходу, які за цим критерієм (панування кланів як перспективних квазі-інститутів) можна віднести до подібних держав. Саме клановість, як ми припускаємо, зумовлює внутрігрупові міцні стосунки і заважає позаклановим комунікаціям, які б сприяли легітимації традиційних інститутів демократичних систем.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на загальні тенденції уникнення концентрації уваги компаративістів на специфіці близькосхідних релігійно-психологічних переконань, С. Хантінгтон переконаний, що саме особливості культури, зокрема – політичної, мусульманських держав визначають закритий тип політичних систем, характерних для цього регіону. Аналізуючи причини повернення до ортодоксальних принципів політичної поведінки громадян арабських держав та відповідно функціонування інститутів політичних систем, автор доходить такого висновку: „По суті ісламські групи створили ісламське „громадянське суспільство”, яке дублювало,

переважало і часто заміняло собою діяльність здебільшого слабких інститутів цивільного громадянського суспільства” [1, с. 166].

Аналізуючи інститути політичних систем близькосхідних країн, ми звернемося до виявлення типових характеристик усталених груп артикуляції інтересів громад суспільства, а саме – первинної соціалізаційної групи, неурядової організації, політичної партії та клану як специфічно близькосхідного інституту, що за своєю структурою та функціями поєднує деякі з нижчеперелічених характеристик і є реальним актором політичного процесу та має перспективи стати квазі-інститутом політичної системи. Останній проаналізуємо детальніше.

Як стверджує А. Пшеворський: „Авторитарним режимам загрожує не крах легітимності, а організація контргегемонії: колективних проєктів альтернативного майбутнього” [2, с. 606]. Такими, на нашу думку, стали стійкі організації кланово-сімейних типів, що не відзначаються структурою, загальними завданнями, проте ефективно виконують функції з досягнення цілей клану, характеризуються міцними внутрішніми горизонтальними зв'язками, жорсткими вертикальними комунікаціями з керівником, але майже повною мірою відірваністю від іншої організації подібного типу за рахунок відсутності кровної спорідненості.

Ми виділяємо такі причини зростання членської бази цих квазі-інститутів:

– **оптимістичні показники народжуваності близькосхідних держав та складні кліматичні умови**, що уможливають проживання населення на обмежених придатних територіях (більшість із 77-мільйонного населення Єгипту сконцентрована на вузькій смузі вздовж ріки Ніл, що викликає скупченість населення, яка становить 1540 чол. на квадратний кілометр) [3, с. 311];

– **міська міграція** (сільське населення у пошуку заробітків активно мігрує у великі міста (в Єгипті – Каїр та Александрія), здебільшого поселяючись у родичів або у прилеглих районах. Масова міграція сприяє зростанню так званих „бідонвілів” – наприклад, каїрське „місто мертвих”, де поселенці мешкають на територіях колишніх фараонічних поховань в непридатних до життя оселях або й гробницях. Такий стан речей змушує родичів до активного співжиття, кооперації і взаємодопомоги, що ще більше посилює їхню взаємозалежність і зміцнює родинно-кланові стосунки);

– **формування політичної ідентичності на основі походження (по батьківській лінії)**. Роди виробляють етнополітичні моделі поведінки її членів, які здебільшого посилюються таким явищем, як *марабутизм*, який ми аналізуватимемо нижче. Моделі є достатньо жорсткі всередині клану, проте можуть суперечити одна одній у міжклановій конкуренції. Особливість і важливість цього чинника полягає в його правдивості для усіх ланок родово-кланової організації (зокрема бізнесових та династично-владних);

– **ассабія (почуття групової ідентичності і відповідальності на рівні обов'язку)**. В умовах міжкланових суперечностей і міжплемінної боротьби за владу чи досягнення поставленої цілі зобов'язуючим чинником для усіх членів квазі-інституту є об'єднання зусиль та ресурсів. Аналізуючи ассабію, доцільно звернутись до використання сегментарної теорії, оскільки саме завдяки розвинутому почуттю *кланової колективної* відповідальності ми можемо пояснити дезинтегрованість арабсько-мусульманського суспільства загалом та зміцнення внутріорганізаційних взаємодій.

Підтримкою, що легітимує зверхність одного клану над іншим, є належність його членів до Пророка Мухамеда в будь-якому поколінні, або Його набожних послідовників. Відтак члена клану можна проголосити марабутом (набожна особа, або святий – живий чи померлий, кому приписуються особливі відносини з Аллахом, що дає можливість такій особі просити Божого благословіння для своїх клієнтів (членів клану)). Дейл Ейкельман так описує набуття статусу марабута: „Як людина набирає статусу марабута в мусульманському світі, різоче відрізняється від християнської традиції. По-перше, у всьому мусульманському світі немає єдиного органу правовірності, особа визнається святою на місцевому рівні... Людина може вважатися святою на підставі походження з роду релігійних лідерів, здійснення надприродних дій або великої вченості, досягнення політичного успіху або поєднання цих та інших характеристик” [4, с. 277].

Відтак вважається почесним інтегруватись або увійти до подібного клану чи організації. Це відбувається здебільшого шляхом шлюбних відносин, що знову ж таки домінує над спільністю інтересів чи цілей. Приєднання до квазі-інституту накладає багато зобов'язань, серед яких окреслимо такі:

- „Здоровий глузд” або „контроль” – вміння стримувати власні емоції, побажання і прагнення, вважаючи прагнення організації пріоритетними.
- „Хакк” (обов'язок, зобов'язання) – необхідність відповідати послугою на послугу або образою на образу. У цьому разі може мати місце не особиста відповідь, а колективна відповідальність клану.
- *Калма* (слово) – здатність виконувати обіцянки. Часто відповідальність із виконання зобов'язань лягає на членів родини, якщо сам обіцяючий не здатний виконати свою обіцянку. Відтак це породжує асиметричні внутрікланові зв'язки і спричиняє патрон-клієнтальні відносини.
- *Хшумійя* (правила поведінки) – прийняття моделі соціальної поведінки особи залежно від її організаційного статусу; поєднується є фанатичним сприйняттям неможливості змінити свою долю і фаталізмом.
- *Ар* (корегування поведінки групою) – цей принцип пов'язаний з можливістю впливати на поведінку особи (зокрема і політичну) групою у разі її відхилення від загальноприйнятих стандартів [5, с. 236–238].

Звідси випливає, що член клану жорстко інтегрований в життя своєї групи і можливості самовільно змінити існуючий стан речей практично немає, оскільки на це існують житлові, економічні, а особливо – релігійно-практичні підстави. Останні виступають легітимізуючим фактором, оскільки належність до клану підсилюється уявленнями про божественне походження його лідера. Відтак це і є причиною сегментації мусульманського суспільства, що стає благодатним ґрунтом для появи і росту різноманітних радикальних рухів, що володіють консолідуючими здатностями виключно на ісламських основах, адже лише релігія може у цьому разі переважати над міжорганізаційними відмінностями.

Порівняння клану та первинної соціалізаційної групи – не випадкове, адже входження члена в групу відбувається за народженням в обох випадках. Детальніше зупинимось на поясненні соціалізаційної групи. Відтак, на думку О. Резніка, „індивід може вважатись достатньо соціалізованим, якщо він пов'язаний із необхідною кількістю структурних елементів суспільства і засвоює політичний досвід суспільства, що кристалізується у політичній культурі ... завдяки первинній соціалізації у свідомості дитини виникає абстрагування від конкретних ролей інших до ролей і установок взагалі” [6, с.70–71]. Тому і у випадку клану установки і схильності (ієрархічні правила, марабутські лідери тощо) закладаються в свідомості людини вже з дитинства. Проте, на відміну від західних моделей вторинних соціалізаційних груп, які часто мають зворотний і не менш сильний вплив на поведінку людини як первинні, у сегментарному близькосхідному суспільстві клани є відокремленими, а комунікаційні зв'язки – внутрішніми. Саме тому зовнішні комунікації є порівняно слабкими і виклики, що надходять ззовні, не мають впливу на поведінку індивіда – члена клану. Саме тому індивід залишається позбавленим сторонніх впливів і не має змоги соціалізуватись в тих групах, які він обирає свідомо в дорослому віці.

Зіставлення клану та політичної партії також можливе, особливо, якщо взяти до уваги, що в працях давньогрецьких філософів слово “*partia*” носило скоріш негативний, ніж позитивний характер і означало „нешляхетне об'єднання”, або ж „об'єднання навколо якогось роду”.

Підсумовуючи підходи до вивчення етимології слова „партія” та критерії її специфічно політичної життєдіяльності, виділяють такі особливості [7, с. 32–56], відтак, за ЛаПаломбарою та Вайнером існує багато функціональних характеристик, які й відрізняють партію від інших політичних інститутів, а саме:

- середня тривалість життя політичної партії повинна бути довша, ніж тривалість життя її керівництва;

- ця добре впорядкована організація повинна підтримувати регулярні зв'язки з іншими організаціями країни;
- повинно існувати тверде бажання керівників взяти владу в свої руки, а не лише впливати на неї;
- прагнення домогтися підтримки народу через вибори або іншим способом.

Подібні ознаки знаходимо й у клану – тривалість його життєдіяльності незмінна впродовж століть, оскільки усталені моделі поведінки, зокрема, політичної, передаються з покоління в покоління. З приводу підтримки зв'язків з іншими організаціями країни, то це правило не реалізується повністю. Лідери кланів співпрацюють з іншими інститутами політичної системи, або діють безпосередньо в них. Однак міжкланові зв'язки встановити неможливо іншим шляхом, окрім як через шлюбні відносини. Ми не стверджуємо, що клани повністю відірвані один від одного – вони ведуть спільну економічну діяльність і від цієї праці отримують взаємну користь, однак представницькі функції вихідець з іншого клану на вищому рівні не виконує. Щодо „бажання лідерів взяти владу в свої руки”, – то це питання не носить загального характеру і відрізняється відповідно до положення клану в суспільстві. Скоріше таке бажання виникає внаслідок необхідності вирішити наболіле питання, аніж прагнення реалізувати владу на постійному рівні. Підтримка має здобуватися внаслідок їхнього переконання у харизматичності марабута. Однак в даному випадку маси – не виборці, а родичі, що є істотною відмінністю між кланом та партією.

У напрямку політичного розуміння партії працювали Г. Еллінек, М. Вебер, Г. Кельзен, З. Нейманн та інші, втім, це не єдиний підхід. Наприклад, у філософському контексті політична партія – це колективна форма організації та інституалізації соціально-класової активності; фактор формування та вираження громадської думки та ідеологічних установок різних соціальних груп. Філософське розуміння підкреслює природність цього об'єднання людей на основі певних принципів задля реалізації цілей.

Відповідно до генетичної моделі М. Дюверже, для походження партії необхідними є три чинники: *організаційний розвиток партії* (внаслідок проникнення або територіальної роздробленості); *факт існування зовнішніх інститутів*, що підтримують партію; наявність *харизматичного лідера*. Якщо спроектувати ці ознаки на близькосхідний клан, то два останні критерії частково задовольняються: навіть за умови зовнішньої інституції, яка підтримуватиме клан, його „членська база” достатньо широка і постійно поповнюється шляхом природного відтворення. Щодо харизматичного лідера – таким проголошується марабут і його харизма легітимується кланом повністю. Ніякого підтвердження на близькосхідному рівні не має організаційний розвиток: клани відмежовані один від одного і їх об'єднати централізовано (проникнення) неможливо. Територіальної роздробленості також не існує, адже клан діє на чітко обмеженому просторі і не поширює свій вплив назовні.

Отже, клан містить ознаки політичної партії, проте головною відмінністю між ними є добровільність членства – в клані вона відсутня.

Розглянемо подібності та відмінності між громадською організацією та кланом, оскільки їхнє групове начало та об'єднання навколо спільної мети не викликають сумнівів.

На думку Р. Ентоні та Д. Янга, „Неурядова організація – це організація, що має на меті щось інше, аніж отримання доходів для її засновників” [8, с. 49–74]. Звичайно, це визначення потребує уточнення у вигляді наведення багатьох ознак, притаманних НУО, а саме – неможливість точного виміру користі; інший легальний та податковий статус; тенденція щодо служіння громаді; значна концентрація на цілях та стратегіях; незначна залежність від цільової аудиторії з питань донорства; домінування професіоналів; специфіка врядування та менеджменту НУО; значення НУО в політичному впливі. Узагальнюючи вищесказане, автори поділяють ці ознаки на два типи – технічні та поведінкові. До останніх здебільшого належать рівень освіти, навичок та інтелігентності членів НУО. Р. Ентоні та Д. Янг переконані, що саме поведінкові характеристики здатні компенсувати прогалини у вищенаведених технічних ознаках. Ми погоджуємось з цією думкою. Спробуємо спроектувати ці ознаки на клан. Як виявляється, подібностей не багато – і в НУО, і в клані важко точно обрахувати користь від проведеної діяльності. Проте клан не характеризується ні перевагою

професійної роботи, ні наявністю менеджменту, ні іншими вищезазначеними ознаками. Належність до клану – довічна і не дає змоги добровільного входження на тимчасовій основі внаслідок переконань, що домінують в свідомості людини на даному етапі її розвитку.

Нещодавно НУО розпочали свій розвиток і в близькосхідному регіоні, проте вони зустрічаються із багатьма специфічними регіональними та культурно-ментальними перепонами. Відомий єгипетський політолог Мухамед аль Саїд виділив чотири умови, що є необхідними для розвитку громадського сектору, втім не зустрічаються не лише в цій державі, але й багатьох інших країнах регіону, оскільки не належать до ментальних переконань населення [9, с. 55–57].

Волонтерство (в зв'язку із міцними родово-клановими взаємодіями громадяни схильні допомагати численним родичам, проте безкоштовна робота на користь громади залишається непопулярною).

Управлінські навички громадського сектору – кількість професіоналів, що володіють знаннями у галузі менеджменту громадянського суспільства, є недостатньою. Відтак часто діяльність НУО залежить від умінь однієї людини. У разі припинення її роботи організація не може продовжити свою діяльність.

Економічні ресурси – оскільки НУО потребує фінансових ресурсів для своєї поточної роботи і реалізації поставлених завдань, то періодично організації зустрічаються з проблемою гострої нестачі коштів. Іноземні донори ще не активно підтримують єгипетські НУО, найчастіше вони працюють за рахунок місцевих бізнесменів. Утім останні також не особливо зацікавлені в роботі НУО, але підтримують її для підняття власного авторитету. Кінцевою метою їхньої спонсорської діяльності є входження в політичну сферу і завоювання влади. Тому теперішні носії влади чітко стежать за розвитком громадського сектору і намагаються обмежувати його, щоб в майбутньому не зустрітись з опозицією.

Культура мирного врегулювання конфліктів – громадський сектор покликаний до організації суспільства з метою протидії політиці діючої влади без претензій на відносини ієрархічного порядку. Втім внаслідок горизонтальних кланових зв'язків єгиптяни схильні вирішувати свої цілі не за рахунок викликів владі, а пошуків в родинному колі особи, котра володіє повноваженнями і допоможе у складній ситуації. Якщо ж такої особи не знаходять, непоодинокі виступи і вуличні сутички постійно зустрічаються в близькосхідному регіоні як демонстрація потужності клану.

До вищезазначених причин можна додати:

- держава, у намаганні контролювати громадський сектор, перебрала на себе право володіння „*Вакф*” (власністю релігійних общин – пожертвами, гуманітарною допомогою тощо). Тепер під покровительством і контролем держави знаходяться НУО (здебільшого екологічні та з прав людини), освітні заклади, лікарні. Втім ця позиція затримує розвиток саме цивільного громадянського суспільства і сприяє процвітанню його кланів, які і без таких дій залишаються в регіоні найсильнішими;
- непрозора законодавча база функціонування громадського сектору;
- найактивніший розвиток цивільного громадянського суспільства у Єгипті припав на 1950–1960-ті роки, проте був поглинутий другою хвилею масової міграції сільського населення, що, внаслідок житлово-економічних потреб, знову зробило домінуючим кланово-організаційний сектор.

Мухамед аль Саїд переконаний у можливості побудови цивільного громадянського суспільства і наближенні політичної системи Єгипту до плюральної моделі в тому разі, якщо зараз сконцентруватись не на одному з базових принципів демократії – поділі влад, а на специфічному близькосхідному демократичному принципі – поділі сфер впливу і контролі особистостей (лідерів клану) один за одним.

Підсумовуючи вищесказане, доходимо таких **висновків**:

1. Внаслідок ментальних, культурних, релігійних особливостей близькосхідного регіону актором політичного процесу із перспективами стати квазі-інститутом політичної системи є клан,

що відзначається стійкими внутрішніми взаємодіями, горизонтальними і вертикальними зв'язками, проте залишається порівняно закритим до викликів ззовні. Інтеграція до клану зазвичай можлива лише у разі шлюбних відносин.

2. Діяльність цього квазі-інституту легітимується присутністю в ньому марабута та багатьма зобов'язаннями і жорсткими нормами.

3. Клан поєднує в собі ознаки первинної соціалізаційної групи (внаслідок входження до неї через народження), громадської організації (внаслідок розмитих чітких граней з досягнення цілей і їхніх результатів); політичної партії (через харизматичного лідера, „членську базу”, тривалість існування тощо). Втім жорсткими відмінностями від вищеназваних організацій є сегментованість кланів, відсутність стійких зв'язків між ними, перервне прагнення реалізувати владу, добровільність членства.

Перспектива подальших досліджень. Проаналізована проблематика розкриває один з чинників повільного розвитку у регіоні Близького Сходу традиційних інститутів демократичних політичних систем, а отже, закритості і неврівноваженості системи загалом. Актуальними залишається вивчення інших факторів стагнації лібералізаційних процесів у контексті регіональної специфіки близькосхідних країн.

1. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций*. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
2. Пшеворський А. *Переходи до демократії: лібералізація та демократизація // Демократія: Антологія / Упор. О. Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII + 1108 с.
3. Ігнат'єв П. *Країнознавство. Країни Азії: Навч. посібник*. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 424 с.
4. Ейкельман Д.Ф. *Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід / Пер. з англ. П. Шеревери*. – К.: Видавничий дім „Стилос”, 2005. – 374 с.; Там само, с. 236–238.
5. Резнік О. *Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 184 с.
6. Романюк А., Шведа Ю. *Партія та електоральна політика*. – Львів: ЦПД-„Астролябія”, 2005. – 366 с.
7. Robert N. Anthony, David W. Young. *Management Control in Nonprofit Organizations*. – USA, Homewood, Illinois: Irwin, 1988. – 918 p.
8. Muhammad Al-Sayyid Sa'id. *Civil Versus Political Culture in NGOs // NGOs and Governance in the Arab World/ Edited by Sarah ben Nefissa and others*. – Egypt, Cairo: The American University in Cairo Press, 2005. – 388 p.